

**НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „АРХЕОЛОГИЯ“**

АВТОРЕФЕРАТ

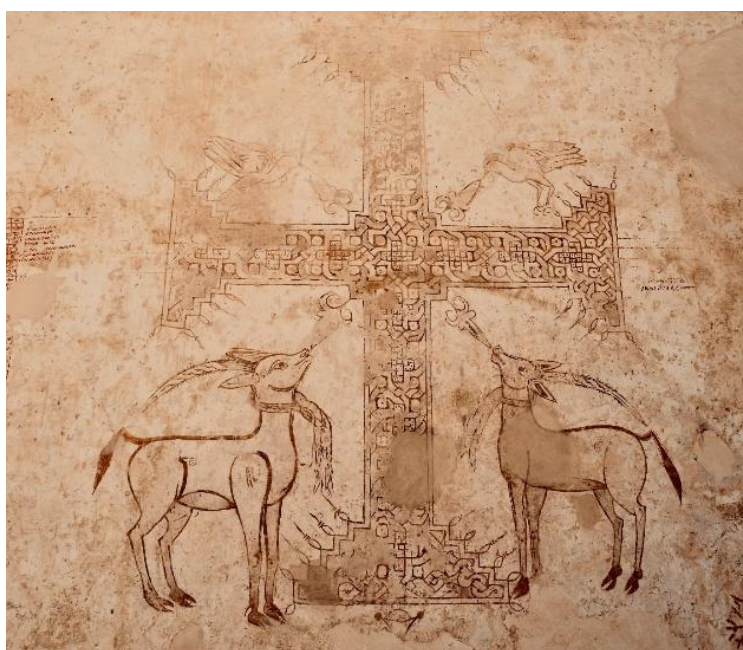
на дисертация за присъждане на образователната и научна степен
„ДОКТОР“

**РАННОХРИСТИЯНСКИ МОНАШЕСКИ ОБЩНОСТИ В ИЗТОЧНИТЕ
БАЛКАНИ И ЕГИПЕТ ИЗСЛЕДВАНЕ НА АНАЛОГИЧНИТЕ И СИНХРОННИ
ЯВЛЕНИЯ**

**Early Christian Monastic Communities in the Eastern Balkans and Egypt (4th–7th
Centuries): Study of Analogical and Synchronic Phenomena**

София, 2026

Автор:
Мина Мегала

Научен ръководител:
доц. д-р Бони Петрунова

Абстракт

Тази дисертация има за цел да изследва значителното въздействие на преходния период от Късната античност към Ранното средновековие (IV до VII век) върху раннохристиянските монашески общности, като предлага сравнително изследване между териториите на Египет и Източните Балкани. Основната цел на изследването е да разгледа сходствата и различията между монашеските традиции в тези два региона и как монашеството е играло решаваща роля във формирането на християнството и развитието на тези общества, като същевременно създава силна връзка, която е спомогнала за свързването на тези територии.

Изследването на монашеството е без съмнение е една многопластова и сложна област, която обхваща изучаването на различни монашески традиции, практики, история и тяхното влияние върху широката обществена структура. В контекста на Късната античност и Ранното средновековие, манастирските общности са разглеждани като основни носители на промени и като „мост“ между различни общества и култури. Те са играли важна роля за разпространението на религиозни идеи и философия чрез кръговете на пътуващите монаси, поклонници и други духовни лица, които са пренасяли ръкописи и писания, съдържащи философията на вярата и монашеския живот. Тези процеси са позволили на монашеските идеи да се обменят и възприемат в различни региони, като същевременно укрепват християнската идентичност.

През този период светът е преминал през важни промени, които са повлияли не само на духовния, но и на политическия, икономическия и социалния живот. Възникването на Църквата като нова и все по-основна власт е довело до пренареждане на социалните структури и до ново разбиране за властта и нейното упражняване. Това събитие е било част от дълга верига от исторически събития, които са променили хода на историята и които все още имат влияние върху съвременния свят.

Въведение

Актуалност на изследването

Появата и разпространението на християнството в Египет и Източните Балкани оказват съществено влияние върху религиозните, социалните, културните и институционалните процеси в тези региони през Късната античност. В Египет християнството, традиционно свързано с мисионерската дейност на св. Марк, се развива в сложна среда на взаимодействие между местни египетски религиозни традиции,

елинистическа култура, юдейски общности и римска политическа власт. Александрия се утвърждава като един от водещите центрове на раннохристиянската мисъл, в който се формират значими богословски и философски традиции. Особено значение за развитието на християнството в Египет има възникването на аскетически движения и монашески общности. Постепенно монашеството се превръща не само във форма на религиозно посвещение, но и в социален, икономически и културен фактор. Манастирите се оформят като устойчиви общности, свързани с религиозно образование, книжовна дейност, благотворителност, производство и съхраняване на културната памет.

Подобни процеси се наблюдават и на Балканския полуостров, където разпространението на християнството е улеснено от развитата градска, пътна и комуникационна мрежа на Римската империя. Християнските общности постепенно се утвърждават в редица градски центрове, а през Късната античност се развиват различни форми на аскетичен и монашески живот. Въпреки общата християнска основа, монашеските практики и материалната среда на общностите придобиват специфични регионални характеристики.

Изследването на тези процеси се вписва в съвременното разбиране за Късната античност като период на дълбока трансформация на античния свят. Вместо да се разглежда единствено като епоха на политически и икономически упадък на Римската империя, Късната античност се интерпретира като време на значими религиозни, културни и социални промени, в рамките на които християнството и монашеството се превръщат в едни от основните фактори за преструктуриране на обществото. На този фон сравнителното изследване на монашеските общности в Египет и Източните Балкани позволява да бъдат проследени както общите механизми на развитие на раннохристиянския аскетизъм, така и регионалните различия, обусловени от природната среда, политическата ситуация, икономическите условия и местните културни традиции.

Научен проблем и основна теза

Основният научен проблем на дисертационното изследване е свързан с изясняването на сходствата и различията в развитието на раннохристиянските монашески общности в Египет и Източните Балкани през IV–VII век, както и с установяването на механизмите на духовен, културен и институционален обмен между двата региона. Въпреки значителния обем изследвания върху египетското монашество и наличието на специализирана литература за раннохристиянските и византийските монашески традиции на Балканите, сравнителният анализ между двата региона остава недостатъчно разработен. Особено слабо са изследвани в единна сравнителна

перспектива материалната среда, пространствената организация, икономическите модели и социалните функции на монашеските общности.

Основната теза на дисертацията е, че раннохристиянските монашески общности в Египет и Източните Балкани, въпреки различията в природните, политическите и културните условия, развиват сходни механизми на духовна организация, икономическа устойчивост и социално-културно взаимодействие, като същевременно формират специфични регионални модели под въздействието на локалната среда и историческата динамика.

Цел и задачи на изследването

Основната цел на дисертацията е чрез сравнителен анализ да се изследват развитието и функционирането на раннохристиянските монашески общности в Египет и Източните Балкани през IV–VII век, като се открият общите характеристики и регионалните специфики на монашеския живот.

За постигането на поставената цел са формулирани следните основни задачи:

- да се проследят историческите и религиозните предпоставки за възникването на монашеството в Египет и Източните Балкани;
- да се анализират основните модели на раннохристиянски аскетизъм и монашеска организация;
- да се изследва влиянието на водещи монашески фигури и Отци на Църквата върху развитието и разпространението на монашеските традиции;
- да се проследят механизмите на духовен и културен обмен между египетските и балканските монашески общности;
- да се анализира ролята на природната и географската среда за избора на местоположение, организацията и развитието на монашеските центрове;
- да се изследват архитектурните особености и пространствената организация на ранните монашески комплекси;
- да се анализират икономическите дейности и механизмите за осигуряване на относителна самостоятелност на монашеските общности;
- да се проследят социалните и културните функции на манастирите, включително ролята им в образованието, книжовността и благотворителността;
- да се изследват художествените и материалните прояви на монашеската култура, включително иконографията и ръкописната традиция;
- да се сравнят моделите на монашеско развитие в Египет и Източните Балкани и да се открият факторите, определящи техните регионални специфики;

- да се проследи адаптацията на монашеските общности към политическите, военните и социалните промени през VII век.

Методика на изследването

Изследването се основава на сравнително-исторически и интердисциплинарен подход. Прилагат се методите на историческия и сравнителния анализ, археологическата интерпретация, културно-антропологичния подход, анализът на архитектурната и материалната среда, както и критичният анализ на писмени извори. Съчетаването на различни методически подходи позволява монашеските общности да бъдат разглеждани не само като религиозни институции, но и като социални, икономически и културни структури, функциониращи в конкретна природна и историческа среда.

Особено значение има сравнителният подход, чрез който се съпоставят различни модели на монашеска организация, архитектура, икономическа дейност и социално взаимодействие в Египет и Източните Балкани. По този начин се търсят както общите характеристики на християнското монашество, така и регионалните особености, обусловени от различните исторически условия.

Изворова база

Изворовата база на изследването включва археологически, архитектурни, епиграфски и писмени свидетелства. Основно място заемат археологическите данни, сред които архитектурни останки на монашески комплекси, скални и пещерни обители, църковни сгради, жилищни и стопански помещения, производствени съоръжения, предмети от ежедневието, стенописна украса и епиграфски паметници. Тези материали позволяват да бъдат реконструирани пространствената организация, икономическите дейности и взаимодействието на монашеските общности с природната и социалната среда. Писмените извори включват монашески правила, житийна литература, съчинения на Отците на Църквата, богословски трактати, съборни документи и исторически хроники. Те предоставят информация за духовния живот, институционалната организация и идеологическите представи за монашеството. Поради нормативния и често агиографски характер на част от писмените извори те са подложени на критичен анализ и се съпоставят с археологическите данни. Този подход е особено важен при реконструкцията на ранните монашески практики, тъй като позволява да бъдат разграничени нормативните представи за монашеския живот от неговите реални материални и социални прояви.

Неравномерната степен на археологическа проученост на Египет и Източните Балкани представлява съществено ограничение. Докато редица египетски монашески

центрове са обект на продължителни археологически проучвания и разполагат с богат корпус от материални и текстови свидетелства, част от балканските обекти остават недостатъчно проучени или спорно датирани. Това налага предпазливост при сравнителните заключения и при интерпретацията на отделни паметници.

Степен на разработеност на проблема и историографски обзор

Проблемът за възникването, развитието и трансформациите на раннохристиянското монашество е широко застъпен в съвременната научна литература. Той е предмет на изследвания в областта на църковната история, археологията, историята на изкуството, архитектурната история и социалната антропология. Египетското монашество заема особено място в историографията. Значителен брой изследвания са посветени на развитието на пустинните общности, на водещи монашески фигури като св. Антоний Велики и св. Пахомий, както и на процесите на преход от индивидуален аскетизъм към организирани монашески общности. Сред ранните изследвания върху египетското монашество важно място заемат проучванията на *Derwas Chitty*, които допринасят за разглеждането на египетските и палестинските монашески общности в контекста на по-широкото развитие на християнския аскетизъм.

Съществено направление представляват археологическите проучвания на египетските монашески центрове. Разкопките и публикациите върху комплекси като Бавит, Сакара, Тива, Уади Сарга и Манастира на Елифаний разширяват представите за материалната среда на монашеството. Те показват, че монашеските центрове не са само пространства на религиозна изолация, а сложни комплекси, включващи жилищни, литургични, стопански и производствени структури. Особено значение за развитието на археологическия подход има документацията на Манастира на Елифаний в Тива, свързана с *Herbert Winlock* и *Walter Ewing Crum*. Изследванията върху комплекса демонстрират възможностите за съчетаване на архитектурни, археологически и текстови свидетелства при реконструкцията на ежедневния живот на монашеската общност.

През втората половина на XX век се наблюдава постепенно преосмисляне на традиционните представи за египетското монашество. Изследователи като *James G. Goehring* насочват вниманието към многообразието на аскетическите модели и към взаимодействието между монашеските общности и заобикалящата ги социална и икономическа среда. Пустинята започва да се разглежда не само като пространство на изолация, но и като среда на социални контакти, икономическа активност и културно производство.

В балканския контекст изследванията върху раннохристиянските и средновековните скални обители имат различно развитие. Важен принос към първоначалното документиране на редица обекти имат *Карел и Херман Шкорпил*. По-късните изследвания, включително тези на *Георги Атанасов*, поставят въпроса за хронологията, функциите и възможните ранни етапи на използване на част от скалните комплекси в Североизточна България и Добруджа. Особено значение има проблемът за разграничаването на монашески, култови, жилищни и отбранителни функции на скалните комплекси. Поради това определянето на даден обект като монашеска обител изисква комплексно съчетаване на архитектурни, археологически, епиграфски и исторически свидетелства.

Съществуващата историография показва значителен напредък в изследването на монашеството, но същевременно разкрива недостатъчно разработени области. Сред тях особено значение имат сравнението между египетските и балканските монашески модели, влиянието на природната среда, пространствената организация на общностите, икономическите стратегии и механизмите на културен обмен. Именно тази изследователска празнина обосновава необходимостта от сравнителен подход, при който монашеските общности в Египет и Източните Балкани се разглеждат не като изолирани регионални явления, а като части от по-широк процес на развитие на християнския свят през Късната античност.

Хронологически и териториален обхват

Хронологическият обхват на изследването включва периода от IV до VII век – време, през което се формират, развиват и институционализират основните модели на раннохристиянския монашески живот. Териториалният обхват включва основните монашески центрове в Египет и териториите на Източните Балкани, намиращи се в рамките на Източната Римска империя през разглеждания период. Изборът на тези хронологически и териториални граници позволява да бъдат проследени както формирането на основните монашески модели, така и тяхното развитие и адаптиране към променящите се политически, социални, икономически и природни условия в края на Късната античност.

Глава 1. Разпространение на ранното християнство и предпоставки за възникване на монашеството

В първа глава са разгледани основните исторически, религиозни и социални предпоставки за разпространението на християнството в Египет и Източните Балкани,

както и процесите на обществена и културна трансформация в Късната античност, в контекста на които се формират ранните прояви на християнския аскетизъм и монашеския живот.

1.1. Ранно християнство в Египет

Египет се превръща в римска провинция през 30 г. пр.Хр., като още преди и след включването му в Римската империя представлява сложна културна и религиозна среда, в която взаимодействат египетски, елинистични, юдейски и римски традиции. Именно тази многослойност има съществено значение за формирането и развитието на ранните християнски общности.

Според църковната традиция разпространението на християнството в Египет е свързано с проповедническата дейност на св. Марк Евангелист в Александрия. В коптската традиция той е почитан като основател на Александрийската църква и неин първи предстоятел. Историческите свидетелства за най-ранния период са ограничени и фрагментарни, поради което реконструкцията на процеса изисква съчетаване на литературни, археологически и папирусни извори. Част от изследователите, сред които *M. Nadini (M.Nadini 1981)*, *Birger A. Pearson (Birger A. Pearson, 1997)*, *David Brakke (Brakke, 1998)* и *Annemarie Luijendijk (AnneMarie.Luijendijk, 2008)*, приемат сравнително ранното формиране на християнски общности в Александрия въз основа на папирусни свидетелства от I–II век. Други автори обаче подчертават фрагментарния характер на наличните извори и необходимостта от по-голяма методическа предпазливост при реконструирането на този процес. Независимо от различията в интерпретациите, към II век християнството вече е трайно установено сред различни социални слоеве в Александрия. Градът се утвърждава като един от водещите търговски, културни и интелектуални центрове на Източното Средиземноморие. Съчетаването на египетски, гръцки, юдейски и римски културни влияния създава среда за интензивен обмен на философски и религиозни идеи. В града се развиват значими богословски и философски школи, представени от автори като Климент Александрийски и Ориген, които имат съществен принос за интелектуалното оформяне на ранното християнство.

Археологическите и текстовите открития показват, че християнизацията на Египет не протича като еднороден и еднопосочен процес. Кодексите от Наг Хамати свидетелстват за съществуването на разнообразни религиозни и християнски течения, включително различни гностически традиции. Тези данни показват сложността на процесите на религиозна идентификация и постепенното утвърждаване на християнството като доминираща религиозна система. Същевременно християнството се

развива в непосредствен контакт с по-старите религиозни традиции. Някои символни и ритуални практики получават нови значения в християнски контекст, а определени елементи от местната културна традиция са интегрирани или преосмислени. Този процес е особено видим в развитието на коптската християнска култура, включително в символиката, литургичната традиция и музиката (Frankfurter 2017, Brooks Hedstrom 2019). По този начин Египет се оформя като едно от основните пространства за развитието на ранната християнска мисъл и аскетическата практика. Съчетанието между силната религиозна традиция, интелектуалната среда на Александрия и специфичните социални и природни условия на египетската пустиня създава предпоставки за възникването и последващото институционализиране на монашеския живот.

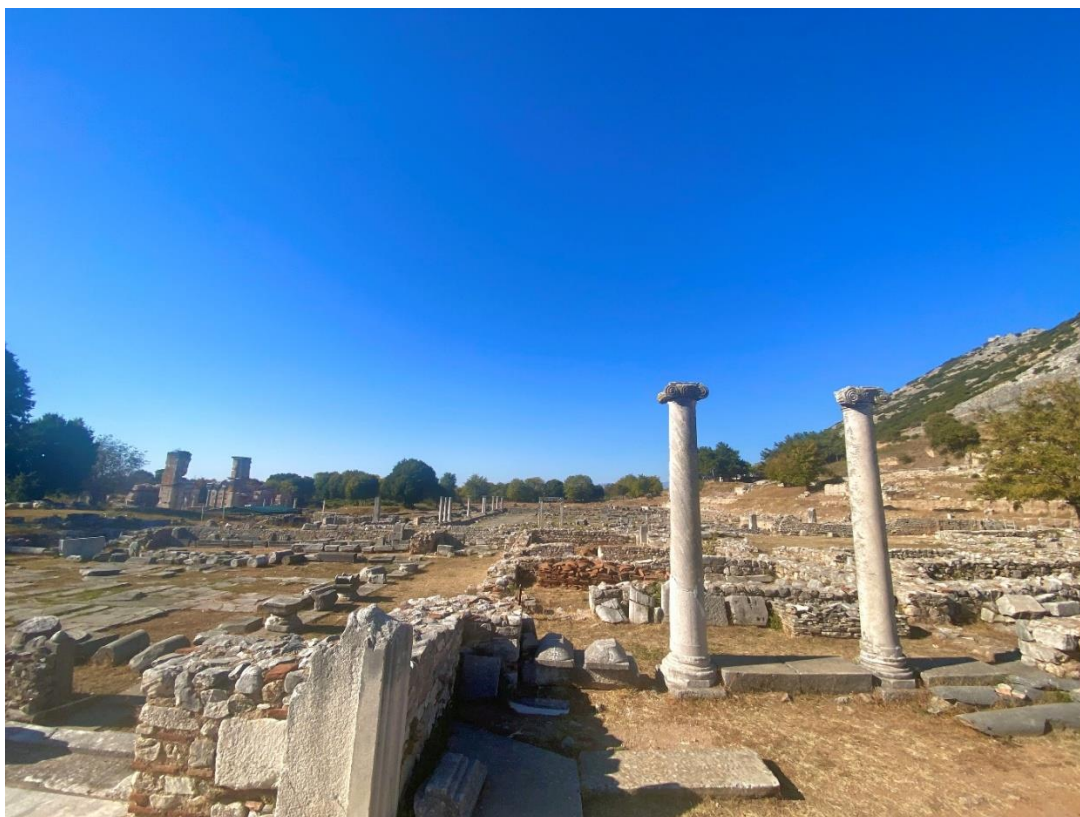
1.2. Ранно християнство в Източните Балкани

Разпространението на християнството на Балканския полуостров протича в рамките на постепенното включване на региона в политическата, административната и комуникационната система на Римската империя. Изградената мрежа от пътища, градове, военни центрове и търговски маршрути улеснява не само икономическите контакти, но и движението на хора, идеи и религиозни практики (Fine 1991, 12-13).

Според християнската традиция първите проповеднически мисии на Балканите са свързани със св. Павел и св. Андрей. Традицията за тяхната дейност в Македония, Тракия и прилежащите региони има важно място в християнската историческа памет, но следва да бъде разграничавана от непосредствените документални свидетелства за събитията от I век. Археологическите данни допълват литературните сведения за ранното проникване на християнството. Особено значение има откритият през 2023 г. по време на археологическите проучвания на Деултум сребърен амулет с гръцки надпис, в който Христос е назован „Пазител“ (Φύλαξ). Палеографските и археологическите аргументи позволяват находката да бъде отнесена към края на II или началото на III в. сл. Хр. Тя представлява важно свидетелство за ранното присъствие на християнски идеи на територията на днешна България и за възприемането на Христос като небесен покровител и защитник (Шаранков 2024).

През Късната античност християнските общности на Балканите постепенно се институционализират. Градски центрове като Сердика, Филипополис, Марцианопол и Силистра придобиват значение за развитието на църковната организация и богословския живот. Християнизацията обаче протича неравномерно и продължително, като е обусловена от взаимодействието на политически, социални, културни и религиозни фактори. Така разгледаните данни показват, че разпространението на християнството в

Балканския регион следва общите механизми на римската комуникационна и градска мрежа, но същевременно се характеризира със специфична регионална динамика. Това създава условия за формирането на различни християнски центрове и за постепенното развитие на аскетически практики.

Изглед към гр. Филипи, където св. Павел проповядва християнската вяра

1.3. От класическия към християнския свят: обществена трансформация и възникване на монашеския живот

Преходът от класическия към християнския свят представлява продължителен процес на трансформация на късноантичното общество, а не рязко прекъсване с античната традиция. Особено значение има промяната в статута на християнството през IV век, свързана с управлението на Константин I и с постепенното прекратяване на системните преследвания.

Ранното християнство се развива в условията на периодичен и регионално различен натиск от страна на имперската власт. Особено значими са гоненията при Деций, Валериан и Диоклециан, които оказват влияние върху формирането на култа към мъчениците и върху развитието на християнската идентичност. В коптската традиция

периодът на Диоклециан заема особено място и е възприет като начало на летоброенето *Anno Martyrum* („Година на мъчениците“). Мъченическият идеал оказва съществено влияние върху ранната християнска аскетика. С преустановяването на масовите гонения през IV век стремежът към радикално религиозно посвещение не изчезва, а постепенно намира нови форми. В християнската традиция аскетическият живот започва да се възприема като своеобразно „безкръвно мъченичество“, при което доброволното оттегляне от светския живот, въздържанието и молитвата се превръщат в основни средства за духовно усъвършенстване. Именно в този контекст се формират предпоставките за развитието на отшелническият и общежителният монашески живот.

Управлението на Константин I представлява съществен поврат в отношенията между държавата и християнските общности. Прекратяването на системните преследвания и легализирането на християнското богослужение създават условия за бързо институционално развитие на Църквата. Същевременно християнизацията на империята води до значими промени в градската среда, архитектурата и обществените практики. Особено показателен е процесът на трансформация на градското пространство. Част от традиционните обществени и религиозни функции на форуми, терми и други антични сгради постепенно се променят, докато християнските храмове и църковните институции придобиват все по-централно значение (Krautheimer 1986; Onians 1988). Този процес обаче не означава пълно заличаване на класическото наследство. Античните философски, литературни и образователни традиции продължават да съществуват, като постепенно са преосмислени и интегрирани в християнската културна среда.

В Египет тази трансформация се проявява особено отчетливо. Наред с Александрия, редица други градски центрове, сред които Хермополис Магна, се превръщат във важни християнски средища. Археологическите останки от църковни комплекси и базилики свидетелстват за постепенното институционализиране на християнството и за развитието на църковната инфраструктура. Същевременно християнизацията не заличава напълно местните културни традиции. Част от тях са преосмислени и интегрирани в новия религиозен контекст. Показателен пример е употребата на символи, които придобиват ново християнско значение, както и запазването на определени музикални и ритуални елементи в коптската традиция. По този начин формирането на християнската култура може да бъде разглеждано като процес на взаимодействие между новата религия и съществуващите културни модели.

На този фон монашеството се оформя като една от най-значимите прояви на християнския аскетизъм. Според коптската традиция гоненията са сред факторите,

насочили част от християните към пустинните пространства на Египет. Съвременните изследвания обаче показват, че произходът на монашеството не може да бъде обяснен единствено с преследванията. За неговото формиране допринасят комплекс от фактори, сред които развитието на аскетическите идеали, мъченическият модел, особеностите на египетската религиозна среда, социалните промени в Късната античност и стремежът към радикално религиозно посвещение. Следователно ранното египетско монашество следва да бъде разглеждано не като внезапна реакция на политическите преследвания, а като резултат от постепенното развитие на християнската аскетика. Пустинята се превръща в пространство на религиозно оттегляне, молитва и духовна дисциплина, а отшелническият живот постепенно се допълва от общежителни форми на монашество. Именно тази трансформация от индивидуален аскетизъм към устойчиви монашески общности поставя основите на една от най-значимите институции в историята на християнството.

В заключение, разгледаните в първа глава процеси показват, че възникването на монашеството е тясно свързано с широката трансформация на късноантичния свят. Разпространението и институционализирането на християнството, мъченическият идеал, развитието на аскетическите практики и взаимодействието с местните религиозни и културни традиции създават комплексната среда, в която монашеският живот се оформя като устойчива форма на религиозно посвещение.

Глава 2: Раждане на монашеството и ролята на пустинните отци

Втора глава е посветена на възникването и развитието на ранното християнско монашество, с акцент върху египетската пустиня като един от основните центрове на монашеската традиция и върху ролята на пустинните отци за нейното разпространение извън първоначалните ѝ средища.

2.1. Раждането на монашеството: неговият произход и основи

В първата част е разгледан произходът на понятието „монашество“, произлизащо от гръцкото *μονάχος* (*monachos*) – „самотен“, „уединен“, както и основните характеристики на ранната християнска аскеза. Анализирани са основните групи извори за ранното египетско монашество – аскетическата и агиографската литература, *Apophthegmata Patrum* („Изречения на отците“), *Historia monachorum in Aegypto*, *Historia Lausiaca*, коптската житийна традиция, както и археологическите и документалните свидетелства. Съпоставянето на тези източници позволява да се очертае

разликата между идеализирания образ на радикалното отшелничество и реалните форми на взаимодействие между монашеските общности и околното общество.

Разгледан е и въпросът за културния и религиозния контекст, в който възниква християнското монашество. Проследени са сходствата между ранната християнска аскеза и по-ранни религиозни и философски традиции, сред които юдейското движение на есеите и общностите на терапевтите, описани от Филон Александрийски. Подчертава се, че наличието на сходни аскетични практики не доказва пряка историческа приемственост, но показва, че християнското монашество възниква в културна среда, в която идеите за уединение, въздържание и съзерцателен живот вече са познати. Спецификата на християнската аскеза се състои в нейното обвързване с подражанието на Христос, покаянието, духовната борба и стремежа към обожение.

Специално внимание е отделено на Египет като един от основните центрове на монашеското движение през IV в. Проследено е формирането на основните модели на ранното източно монашество – анахоретския, киновийния и лавриотския. Анахоретският модел, основан върху индивидуалното отшелничество, е свързан преди всичко с имената на св. Павел Тивейски и св. Антоний Велики. Киновийното монашество, развито от св. Пахомий Велики, въвежда организирания общностен живот, общия труд, молитвата и дисциплината. Лавриотската форма съчетава уединения живот в отделни килии с периодично общо богослужение и духовно наставление и се развива особено силно в Палестина.

Археологическите данни показват разнообразието на ранните монашески обитания – от естествени пещери и преизползвани гробници до постепенно формирали се монашески комплекси. Това позволява монашеският пейзаж да бъде разглеждан не само като пространство на индивидуално оттегляне, но и като среда, в която постепенно се изграждат устойчиви общности и мрежи от духовни центрове. Безспорно Египет се смята за център на монашеството през Късната античност, дал на християнството едни от най-значимите монашески фигури, сред които св. Павел Отшелник, св. Антоний Велики, св. Пахомий, св. Амон и св. Макарий. Някои учени обаче посочват, че подобно монашеско движение вероятно е съществувало почти едновременно и в Месопотамия и Сирия. Основаването на монашеството в Леванта и Месопотамия вероятно е било пряко повлияно от египетското движение на св. Антоний (Vööbus 1951), както свидетелства животът на св. Иларион - основателят на палестинското монашество. Много последователи от неговите земи дошли да получат наставленията му и в рамките на две

години след смъртта му били основани множество манастири из цяла Палестина (Meinardus 1961).

По този начин ранното монашество следва да се разглежда не просто като религиозно движение, възникнало в египетската пустиня, а като динамична система от духовни и културни взаимодействия. Египет играе ролята на основен център и модел, но различните форми на монашески живот претърпяват адаптация и трансформация в зависимост от конкретната историческа и пространствена среда. Именно този процес на пренасяне, преобразуване и локално развитие е от ключово значение за разбирането на връзките между египетското монашество и монашеските традиции на Източните Балкани.

2.2. Пустинните отци и тяхната основна роля в свързването на ранните манастирски общности: от египетските пустини към света

Пустинните отци заемат централно място в оформянето на ранното християнско монашество и в изграждането на връзката между отделните монашески общности в египетските пустини и по-широкия християнски свят. Техният образ и авторитет се конструират не само чрез реалната практика на оттегляне и аскеза, но и чрез разказите за тях – жития, апофегми и събирателни традиции, които придават смисъл на пустинния ландшафт и го превръщат в носител на обща монашеска идентичност. Именно в този смисъл представите за манастирския ландшафт в Късната античност се формират не единствено чрез физическото обитаване на пустинята, но и чрез наративни конструкции, които организират пространството символично и го превръщат в основа за създаване и поддържане на монашеска общностна идентичност. Това обяснява и ключовата роля на житийната традиция. В този контекст житийната традиция се явява не само като източник на разкази за отделни подвижници, но и като основен механизъм за оформяне и разпространение на монашеския идеал в по-широк исторически и географски обхват (Brooks Hedstrom 2017). Пустинните отци са представени като важни посредници в процеса на трансфер на монашески идеи, практики и модели на организация. Чрез житийната и аскетическата литература египетският монашески опит постепенно надхвърля географските граници на Египет. Особено значение в този процес имат писанията на св. Атанасий Александрийски и св. Йоан Касиан, чрез които опитът на египетските подвижници достига до други християнски центрове. Разпространението на тези текстове чрез преводи и преписи създава условия за формирането на общо монашеско духовно наследство.

В рамките на тази част от изследването са разгледани основни личности, свързани с развитието и разпространението на ранното християнско монашество: св. Павел Тивейски, св. Антоний Велики, св. Пахомий Велики, св. Атанасий Александрийски, св. Василий Велики, св. Шенуте (Абба Шенуда), св. Сава Освещени и св. Йоан Касиан. Проследени са техният живот, духовното им наследство и приносът им към различните форми на монашеска организация и аскетична практика. При разглеждането на св. Атанасий Александрийски са проследени и някои ключови събития от църковната история на IV в., свързани с Първия вселенски събор в Никея, събора в Сердика и събора във Филипополис. По този начин е очертана не само ролята на Атанасий като защитник и разпространител на монашеския идеал, но и значението на църковните центрове на Балканите за развитието на християнската традиция през IV в. Особено внимание е отделено на св. Пахомий Велики и развитието на киновийното монашество, на св. Василий Велики и систематизирането на общностния монашески живот, както и на св. Шенуте и специфичните форми на египетското общежитийно монашество. Разглеждането на св. Сава Освещени позволява да бъде проследено развитието на палестинското монашество и на лавриотската традиция, докато анализът на наследството на Йоан Касиан показва механизмите, чрез които египетският аскетичен опит е пренесен и адаптиран в други монашески среди.

На тази основа пустинните отци са разгледани не само като основатели или представители на отделни монашески общности, а и като посредници в движението на хора, текстове, идеи и духовни практики. Техният авторитет, съчетан с широкото разпространение на житийната и аскетическата литература, допринася за изграждането на мрежа от духовни и културни връзки между Египет, Палестина, Сирия, Мала Азия и Балканите.

В края на главата е изведена тезата, че разпространението на монашеството представлява сложен процес на трансфер и локална адаптация, а не механично възпроизвеждане на египетския модел. Египетската пустиня се утвърждава като важен източник на монашески идеи и практики, но при тяхното пренасяне в нови географски и културни среди те претърпяват промени, обусловени от местните условия. Именно взаимодействието между египетската традиция и локалните особености създава предпоставки за формирането на разнообразни монашески традиции, включително тези в Източните Балкани. В този смисъл втора глава поставя необходимата историко-културна основа за последващото изследване на разпространението на монашеските

модели и на връзките между египетските манахески центрове и раннохристиянските и средновековните манахески средища на Балканския полуостров.

Глава 3. Ранните манастири и връзката между монашеството и пещерата

В трета глава е изследвана връзката между раннохристиянското монашество и използването на естествени и изкуствено оформени скални пространства като среда за аскетичен живот. Анализът се основава на сравнително-исторически и типологичен подход, чрез който са съпоставени данни от Египет и Източните Балкани. Целта на сравнението не е да се установи пряка институционална приемственост между отделни манахески центрове, а да се проследят функционални, пространствени и културни сходства, възникнали в близки религиозни и природни контексти.

В изследването „монахески модел“ е използван като аналитична категория, обхващаща пространствената организация на обитаването, формите на аскетична практика и социалната структура на ранните манахески общности. Този модел не се разглежда като фиксирана институционална форма, а като динамична система от практики и пространствени решения, адаптирани към конкретната природна, социална и историческа среда. Изворовата база включва археологически данни за скални обекти, килии, църкви и манастирски комплекси, както и писмени и агиографски свидетелства за раннохристиянския аскетизъм. Особено внимание е отделено на ограниченията на археологическите данни за Балканите през IV–VI в., които налагат предпазливост при идентифицирането и датирането на ранни манахески обекти.

3.1. Ранните манастири и връзката между монашеството и пещерата

Анализът показва, че пещерата заема особено място в развитието на раннохристиянската аскетична практика. В Египет, Палестина и Сирия отшелническият живот се развива в пустинни и периферни пространства, където естествените пещери, скални ниши, изоставени кариери, гробници и древни култови комплекси са адаптирани за жилищни, молитвени и култови функции. С разпространението на монашеството към Балканите сходни практики се приспособяват към местните природни и социални условия.

Пещерата има не само практическо, но и символно значение в християнската традиция. Тя се свързва с Рождеството Христово, Гроба Господен, възкресението на Лазар, както и с редица старозаветни и новозаветни образи на усамотение и духовно изпитание (Curta 1999, 129-149). Поради това естествената пещера постепенно се превръща от природно пространство в сакрализиран топос, който може да функционира

като място на молитва, аскеза, уединение и духовно преобразяване. В късноантичния монашески контекст изборът на пустинята, скалите и периферните територии не означава абсолютна социална изолация. По-скоро се формира специфична среда, която позволява ограничаване на светските контакти и същевременно запазва връзките с други монаси, поклонници, селища и икономически мрежи. По този начин ландшафтът се превръща в активен компонент на монашеския живот. Пустинята постепенно престава да бъде възприемана единствено като „празно“ и враждебно пространство и се трансформира в сакрална територия, организирана около килии, пещери, църкви и монашески общности (Brooks Hedstrom 2017, 143).

Този процес се наблюдава особено ясно в египетските монашески центрове Нитрия, Келия и Скетис (Уади ал-Натрун), както и в Тиваида и Източната пустиня. Житийната традиция за Амун, Антоний Велики, Макарий Велики, Пахомий и други монашески фигури допринася за оформянето на образа на пустинята като духовно пространство. Същевременно археологическите данни показват, че зад идеализирания образ на самотния отшелник стои много по-сложна социална организация, включваща мрежи от килии, общи пространства, църкви, стопански съоръжения и комуникационни връзки. Особено показателни в това отношение са пещерните комплекси в Източната пустиня, Уади Нафта и Уади Ганабах, както и монашеските обители около манастира „Св. Антоний“. Те свидетелстват за устойчивостта на анахоретските практики и за използването на скалния релеф като основен пространствен ресурс. Подобна динамика се наблюдава и в Дейр ал-Наклун във Фаюмския регион, където археологическите данни показват съжителство между индивидуални отшелнически килии и по-организирани форми на монашеско общежитие.

Изследваните египетски обекти показват, че не може да бъде установен единен архитектурен модел на ранното монашество. Между индивидуалната килия, групата от килии, лаврата и киновийния манастир съществуват множество преходни форми. Археологическите данни поставят под въпрос традиционното строго разграничение между анахоретско и киновийно монашество, характерно за част от литературните извори. Материалната среда свидетелства за разнообразни комбинации между уединение, общностен живот и споделени религиозни и стопански дейности.

3.1.1. Архитектура на коптските манастири

Архитектурата на египетските манастири показва значително разнообразие, но могат да бъдат разграничени няколко основни типа: индивидуални отшелнически килии, групи от пещерни обиталища, лаври и по-организирани киновийни комплекси. При по-

късните и по-устойчиво оформени манастири се наблюдават оградни стени, църкви, жилищни помещения, складове, водоснабдителни съоръжения, стопански зони, гробища и в някои случаи укрепени кули. Архитектурната организация показва постепенната трансформация на монашеските общности от относително разпръснати килии към по-сложни и устойчиви комплекси. Манастирът функционира не само като място за молитва и аскеза, но и като социална и икономическа единица. Наличието на библиотеки, книжовни центрове, стопански помещения и съоръжения за съхранение на вода и храна свидетелства за многостранния характер на монашеската институция. В този контекст Баут, Белият и Червеният манастир, Наклун, манастирите в Тиваида и Източната пустиня представляват различни прояви на един динамичен процес. Особено важни са данните от археологическите проучвания, които позволяват да се проследи ежедневиият живот на монасите и начините, по които природната среда е била включвана в архитектурната организация на манастира.

Различни строителни фази на защитната стена на Белия манастир, Сохаг.

Съществен резултат от анализа е установяването, че повторното използване на по-стари архитектурни структури представлява важна стратегия при формирането на монашеския пейзаж. В Тиваида, Дейр ел-Бахари, Карнак, Сакара и други центрове предхристиянски храмове, гробници и други структури са адаптирани за жилищни и култови нужди. Този процес показва, че християнизацията на пространството не винаги

е свързана със създаването на изцяло нова архитектурна среда, а често протича чрез преосмисляне и функционално преобразуване на вече съществуващи обекти.

3.2. Избрани ранни аскетични центрове в Египет

Тук са представени конкретни египетски монашески комплекси, избрани като сравнителна база за анализа на ранното скално монашество. Сред изследваните обекти са манастирът „Джабал ал-Тайр“, Висящият манастир на Мар Мина, Деир Абу Фам, Деир Рифа, Деир ал-Руми, Деир ал-Кусайр, Дейр Дронка и манастирът „Св. Йоан Климак“. Те са анализирани с оглед на тяхното местоположение, архитектурна организация, използване на скалната среда и предполагаемата социална структура на монашеските общности.

Карта на значимите обекти в късноантичен Египет (изготвена от Клаудия Рап, 2016г.)

Особено значение има съпоставката между археологическите и писмените свидетелства. Агиографските текстове често представят пустинята като пространство на радикално уединение и духовна борба, докато археологическите данни показват сложна мрежа от социални, икономически и религиозни отношения. Поради това материалната култура не просто илюстрира литературната традиция, а позволява нейното критично допълване и коригиране. На тази основа се предлага разглеждането на египетския монашески пейзаж като динамична система, в която анахоретски и киновийни практики съществуват едновременно и взаимно се влияят. Пещерната килия може да бъде самостоятелно отшелническо жилище, но може да бъде и част от по-голяма монашеска мрежа. Следователно архитектурната форма сама по себе си не е достатъчна за определяне на характера на монашеската общност.

3.3. От пустинната духовност до византийската монашеска традиция

В отделен аспект е разгледано развитието на монашеската духовност от раннохристиянския аскетизъм до по-късната византийска традиция. Подчертава се необходимостта от разграничаване между ранната употреба на понятието „исихия“ и исихазма като оформено богословско движение от по-късния византийски период. Ранната египетска аскетична традиция, свързана с фигури като Антоний Велики, Пахомий Велики и Макарий Велики, поставя акцент върху уединението, молитвата, духовната дисциплина и вътрешното преобразяване. Тези практики представляват важна основа за последващото развитие на източнохристиянската монашеска духовност, но не следва да бъдат идентифицирани пряко с исихазма от XIV в.

Паралелно с анахоретската традиция се развива киновийният модел, при който монашеският живот се организира около общи молитва, труд, послушание и правила. Особено значение в този процес придобива Василий Велики, чиито принципи допринасят за формирането на устойчив модел на общежитийно монашество. През V–VI в. монашеството постепенно се институционализира и се интегрира в църковната и имперската система, като едновременно с това запазва значителна степен на духовна и социална автономия. Този процес е съпроводен от развитие на манастирите като икономически, образователни, благотворителни и културни центрове. В същото време монашеството постепенно се превръща в значим фактор в религиозния и обществен живот на Византийската империя.

В главата е направено разграничение и между ранната аскетична духовност и развитото исихастко богословие. Учението за божествените енергии и богословската система на исихазма принадлежат към по-късния византийски период и достигат своята

систематизирана форма през XIV в., особено в споровете между Григорий Палама и неговите опоненти. Следователно връзката между ранните пустинни практики и исихазма следва да се разбира като историческа и духовна генеалогия, а не като идентичност между две напълно еднакви системи.

3.4. Избрани ранни манастири в Източните Балкани

Другата сравнителна част на главата е посветена на ранните монашески и скални комплекси в Източните Балкани. Анализът изхожда от предпоставката, че разпространението на християнството и монашеските практики в балканските провинции на Източната Римска империя протича постепенно и неравномерно. За разлика от Египет и някои области на Сирия и Палестина, археологическите данни за монашеството през IV–VI в. на Балканите са ограничени, което затруднява сигурната идентификация на ранните монашески обекти.

Поради това при анализа е възприет комплексен критерий, включващ местоположение, архитектурна организация, наличие на култови пространства, жилищни помещения, общи пространства, производствени и стопански съоръжения, както и археологически контекст. Използването на естествени скални пространства се разглежда като важен, но не самостоятелен индикатор за монашеска функция. Сравнението с Египет, Сирия, Палестина и Анатолия показва, че скалното обитаване е широко разпространен феномен в източнохристиянския свят. Това обаче не доказва пряко пренасяне на конкретен монашески модел. По-скоро сходните природни и религиозни условия могат да доведат до сходни пространствени решения.

Особено място в анализа заема комплексът от скални манастири по долината на Суха река в Добруджа. Той включва множество скални помещения, църкви, параклиси и други пространства, организирани в отделни монашески групи. Комплексът е важен за изследването на ранното скално монашество в Източните Балкани, тъй като демонстрира адаптиране на естествения релеф към жилищни, култови и аскетични функции. Наред със Суха река са разгледани манастирите Гяур Евлери, Тарапаната, „Асар Евлери“, „Рояк“ и Мурфатларският скален комплекс. Съпоставянето на тези обекти показва, че скалните пространства в региона са използвани по разнообразен начин и не могат автоматично да бъдат отъждествявани с един и същ тип монашеска организация (Атанасов 2023). Особено важно е критичното отношение към хипотезите за пряко пренасяне на египетски или сирийски монашески модели в Добруджа. Съществуването на сходни архитектурни и функционални решения може да бъде свързано с общата християнска културна среда

на Източната Римска империя, но не позволява само по себе си доказването на конкретна миграция на монаси или институционална приемственост.

Тракия представлява друга важна зона за проследяване на ранните монашески и скални практики. Географското положение на региона, близостта до Константинопол и наличието на планински, речни и крайбрежни ландшафти създават условия за развитие на разнообразни форми на християнско обитаване. Основният проблем при идентифицирането на ранните монашески обекти в Тракия е липсата на достатъчно ясни археологически критерии за разграничаване между монашески, култови и жилищни комплекси. За разлика от по-късните киновийни манастири, ранните обители могат да се състоят от ограничен брой килии и едно култово пространство, без ясно обособена обща архитектурна схема. В този контекст са разгледани скални комплекси, сред които манастирът Св. Николай (*Agios Nikolaos Monastery*) и скалният манастир при Визе. Първият представлява важен пример за скално култово пространство с жилищни и допълнителни помещения, чиито характеристики позволяват разглеждането му в контекста на ранните християнски и монашески практики. Манастирът при Визе, макар да е по-късно датиран, показва продължаването на традицията за използване на скалната среда и комбиниране на култови и жилищни функции (Mısırlı 2023).

Изобр. 18. Манастирът Св. Николай (*Agios Nikolaos Monastery*) - Снимка: Mısırlı, 2023, фиг. 15

Родопите са разгледани като друга значима зона на скално християнство. Сложният релеф, наличието на скални масиви и труднодостъпни терени създават подходящи условия за анахоретски практики. Въпреки това археологическите данни не позволяват всички скални обекти да бъдат определяни като монашески. Поради това тяхната интерпретация следва да се основава на съвкупност от архитектурни, топографски и археологически показатели.

Сравнението с Кападокия, Фригия и Ликаония показва, че подобни процеси се наблюдават и в други източни провинции на империята. Анатолийските примери демонстрират разнообразието на скалната архитектура и подвижността на границата между култово, жилищно и монашеско пространство. Това предоставя важна сравнителна рамка за интерпретацията на балканските обекти. По този начин скалните манастири на Източните Балкани могат да бъдат разглеждани като регионална проява на по-широките процеси, характерни за раннохристиянския и византийския свят. Тяхното значение се състои не толкова в доказването на пряко египетско или сирийско влияние, колкото в демонстрирането на способността на монашеската традиция да се адаптира към различни ландшафти и да създава специфични форми на сакрално обитаване.

Глава 4. Развитие на манастирските общности: въздействие върху икономиката и изкуството

Изследването на монашеските общности в Късната античност показва, че тяхната роля не се ограничава до религиозната и аскетичната сфера. Археологическите и документалните данни свидетелстват, че манастирите са били активни участници в икономическия и социалния живот на късноантичните общества. Те притежават или управляват земеделски ресурси, организират производството, развиват занаяти и участват в различни форми на местен и регионален обмен. По този начин монашеските общности се вписват в съществуващите икономически структури на Източната Римска империя, като същевременно изграждат собствени модели на вътрешна организация.

Развитието на монашеството протича в рамките на сложната административна, икономическа и правна система на Късната римска империя. Утвърждаването на християнството през IV век създава благоприятни условия за институционалното развитие на монашеските общности и за разширяване на тяхната социална функция. С преминаването от индивидуални аскетични практики към организирано общежитийно монашество трудът постепенно се превръща в основен елемент от ежедневието. Особено значение в този процес има киновийният модел, свързан с дейността на св. Пахомий, при който трудът е организиран чрез разпределение на различни дейности между членовете на общността.

Египет предоставя особено показателен пример за развитието на монашеските стопанства. Благодарение на природните условия в Нилската долина монашеските общности се включват в земеделското производство чрез обработване на земя, използване на напоителни съоръжения и управление на водните ресурси. Наред със

земеделието са развити животновъдството и различни занаяти – текстилно производство, керамика, обработка на кожа, метал и други материали. Произведената продукция се използва за издръжката на общността, но в определени случаи участва и в местния обмен. Тези данни показват, че манастирите не представляват напълно затворени и самодостатъчни структури. Те поддържат отношения с околните селища и са включени в по-широки мрежи на производство, потребление и обмен. Важна роля в тяхното материално обезпечаване има и дарителството. Заможни миряни и представители на местните елити предоставят средства, земя и провизии, с което подпомагат както монашеските общности, така и тяхната благотворителна дейност. По този начин се изграждат устойчиви отношения между манастирите и светското общество.

Особено значение придобива поклонничеството, което от IV–V век постепенно се превръща в съществен социален и икономически фактор. Манастирите и култовите центрове привличат поклонници и създават необходимата инфраструктура за тяхното обслужване – места за настаняване, кухни и пространства за приемане на посетители. Разпространението на поклоннически предмети, сред които ампулите *eulogia*, свидетелства за движението на хора и предмети между различни региони. Поклонничеството по този начин създава допълнителни възможности за дарения, обмен и културна комуникация.

Ампулата със св. Мина (VII век), съхранявана в Glasgow Museums Resource Centre

Монашеските общности имат съществено значение и за развитието на религиозното изкуство. В тяхната среда се развиват и съхраняват иконопис, стенопис, мозайка, текстил и различни форми на декоративно изкуство. Ранното християнско изкуство се развива в продължение на по-широки художествени процеси, при които античната портретна традиция постепенно се трансформира в християнски визуален

език. В този контекст особено значение имат ранните икони, сред които запазените в Манастира „Св. Екатерина“ на Синай.

Паралелно с византийската традиция в Египет се формира специфично коптско изкуство, което съчетава християнска образност с елементи от местното египетско художествено наследство. Манастирите се превръщат в средище за създаване и съхраняване на произведения, които отразяват това взаимодействие между местни и общохристиянски художествени традиции. По този начин монашеската среда има съществен принос за развитието и предаването на регионални художествени модели.

Съществена е и ролята на манастирите като центрове на книжовност и културен трансфер. Преписването и съхраняването на библейски, богословски и агиографски текстове допринасят за запазването на християнското книжовно наследство. Многоезичните ръкописни фондове, особено тези на Манастира „Св. Екатерина“, показват съществуването на интензивни контакти между гръцката, коптската, сирийската, грузинската, арменската и славянската книжовна традиция. Манастирите по този начин функционират като посредници в процесите на културен трансфер между различни региони на християнския свят.

Сравнението между Египет и Балканите показва, че монашеската икономика не следва единен модел. В Египет тя е тясно свързана с напояването земеделие и ресурсите на Нилската долина, докато на Балканите природната среда обуславя по-голямото значение на животновъдството, горските ресурси и ограниченото земеделие. Въпреки тези различия и в двата региона манастирите се стремят към относителна икономическа самостоятелност и поддържат тесни връзки с околните селища. Това показва адаптивността на монашеския модел към различни природни и социално-икономически условия.

Важен фактор за развитието на тези общности са демографските и икономическите кризи. Юстиниановата чума от VI век оказва влияние върху населението, земеделието, търговията и комуникационните мрежи на Източната Римска империя. Намаляването на работната сила и нарушаването на регионалните връзки създават затруднения и за монашеските общности, чиято икономика зависи от производството, обмена и взаимодействието с местното население. Същевременно манастирите в определени случаи продължават да изпълняват социална функция, предоставяйки подслон, храна и помощ на нуждаещи се.

Манастирите се утвърждават едновременно като икономически, религиозни, художествени и книжовни средища. Сравнението между Египет и Балканите показва, че

монашеските икономики не представляват единен модел, а разнообразни и адаптивни системи, съобразени с природните ресурси, социалната среда и регионалните икономически структури. В този контекст монашеството следва да бъде разглеждано като значим фактор в развитието на късноантичните общества и в процесите на културен обмен между Египет, Източното Средиземноморие и Балканите.

Глава 5. Кризата през VII век във Византийската империя

В главата VII век е разгледан като период на дълбоки политически, териториални, социални и религиозни трансформации в Източната Римска империя. Кризата е представена като резултат от взаимодействието между арабските завоевания, продължителните войни със Сасанидската империя, натиска по Балканската граница, демографските последици от Юстиниановата чума и вътрешните религиозни и институционални противоречия. Особено внимание е отделено на загубата на Леванта, Египет и Северна Африка и на последвалото преструктуриране на византийския политически, военен и икономически потенциал.

5.1. Завладяването на Египет от арабите: от християнството към исляма

Египет е разгледан като ключова за Източното Средиземноморие територия поради стратегическото, икономическото и религиозното си значение. През Късната античност и византийския период Александрия се утвърждава като важен политически, икономически и църковен център. Утвърждаването на християнството обаче е съпроводено от задълбочаване на конфесионалните различия между халкидонската и нехалкидонската традиция. Имперската намеса в църковните дела допринася за напрежението между Константинопол и местните нехалкидонски общности, без тези конфликти да могат да бъдат определени като самостоятелна причина за арабското завоевание (Sahas 2021).

Арабската експанзия през VII век се развива на фона на изтощението на Византия след продължителните войни със Сасанидската империя. Победата при Ярмук създава условия за загубата на византийския контрол върху Леванта и последвалото настъпление към Египет. Завладяването на Египет през 639–642 г., ръководено от Амр ибн ал-Ас, протича поетапно и включва установяване на контрол над ключови центрове, сред които Вавилонската крепост и Александрия. Процесът представлява постепенна смяна на политическата и административната власт, а не еднократен акт.

Особено значение за реконструкцията на събитията има „Хрониката на Йоан от Никиу“, която предоставя ценни сведения за възприемането на завоеванието от египетската нехалкидонска общност (صابر عبد الجليل 2003). Поради конфесионалната перспектива на извора неговите сведения следва да бъдат съпоставяни с други писмени и историографски данни.

Установяването на арабската власт не води до непосредствена ислямизация на Египет. Християнските, и особено коптските, общности продължават да съществуват и постепенно се адаптират към новата политическа и административна среда. Манастирите запазват значението си като центрове на религиозен живот, книжовност и културна приемственост. Арабизацията и ислямизацията протичат постепенно и неравномерно, като арабският постепенно се утвърждава в административната сфера, докато гръцкият и коптският продължават да се използват в различни обществени и църковни среди. В резултат на това арабското завоевание е определено не като непосредствена замяна на християнството с исляма, а като начало на продължителна политическа, административна, езикова и културна трансформация. Устойчивостта на монашеските общности и църковните институции осигурява приемствеността на коптската християнска традиция в условията на новия политически ред.

5.2. Завладяването на балкански територии от българите и формирането на Българската държава

Формирането на ранната българска държава е разгледано в контекста на широките политически и демографски трансформации в Понтийско-Каспийската степ и на Балканите през VI–VII век. Изворовите данни за произхода и ранната история на българите са ограничени и често използват обобщаващи етноними, поради което те са анализирани критично и в контекста на византийските представи за степните и северните народи. През VI–VII век Балканите се превръщат в зона на интензивни миграции, военни конфликти и демографски промени. Заселването на славянски групи южно от Дунав и политическите трансформации в северното Причерноморие създават нова среда за византийската власт. В този контекст са разгледани отношенията между Византия и политическото обединение, свързано с Кубрат и Стара Велика България.

След разместването на политическите сили през втората половина на VII век българите под ръководството на Аспарух се установяват в района на север от Дунав и постепенно разширяват присъствието си на юг от реката. Конфликтът с Византия през 680 г. и последващият договор от 681 г. имат ключово значение за утвърждаването на българската политическа структура и традиционно се приемат като начало на Дунавска

България като призната от Византия държава. Формирането на държавата протича в етнически, езиково и културно многообразна среда (Vaklinov 1977). Българският политически елит установява контрол върху територии, населявани от славянски и местни балкански общности, което превръща ранната държава в политическа структура, основана на постепенното интегриране на различни групи. Особено значение за изследването има съотношението между политическата промяна и устойчивостта на християнските институции. Преминаването на територии под българска власт не води до изчезване на съществуващите християнски общности и църковни структури. Те продължават да функционират и създават предпоставки за последващото взаимодействие между българската държава, византийската християнска традиция и местното население.

В този контекст формирането на Българската държава е определено като част от общата трансформация от късноантичния към средновековния политически ред на Балканите. Събитията от 680–681 г. имат не само военно-политическо, но и дългосрочно културно и религиозно значение, тъй като новата държава се формира в среда, в която християнските институции продължават да съществуват и впоследствие участват в процеса на християнизация.

5.3.1. Манастирските общности под арабска власт

Арабското завоевание на Египет поставя християнските и монашеските общности в нова политическа и административна среда. Значителна част от манастирите продължават да функционират, като се адаптират към новите данъчни, административни и социални условия. Те запазват религиозната си идентичност и изпълняват важни духовни, икономически и книжовни функции. Отношенията между ранноислямската власт и християнските общности са характеризирани като сложни и променливи, включващи институционална приемственост, данъчно облагане, административен натиск и локални конфликти. Ислямизацията на Египет протича продължително и неравномерно. Част от монашеските центрове постепенно губят значение, докато други демонстрират значителна устойчивост. Сред тях особено място заемат монашеските комплекси в Уади ел-Натрун, Синай и в Горен Египет. Манастирът „Св. Екатерина“ е разгледан като пример за институционална приемственост и съхраняване на християнското книжовно наследство. Традицията за неговия защитен статут, свързана с Актинаме, е представена с необходимата извороведска предпазливост предвид споровете относно автентичността на запазените версии.

Арабското управление води до промени в данъчните и административните отношения, но същевременно запазването на местни административни кадри и

продължаването на монашеската икономическа и книжовна дейност подпомагат институционалната приемственост. Наред с това се развиват процеси на културно взаимодействие между коптската, византийската и арабската среда.

В обобщение, арабското завоевание не прекъсва непосредствено монашеската традиция в Египет. Манастирите се адаптират към новата политическа среда и продължават да изпълняват ролята на религиозни, книжовни и културни средища, което показва съчетаването на промяна и приемственост в ранноислямския период.

5.3.2. Манастирските общности под българска власт

Развитието на манастирските общности в българските земи е разгледано във връзка с политическите, демографските и религиозните промени на Балканите през VII–X век. Ограничената изворова база не позволява цялостна реконструкция на ранния период, но археологическите данни свидетелстват за изоставяне и прекъсване на приемствеността на част от раннохристиянските центрове. Тези процеси обаче не означават пълно прекъсване на монашеската традиция. След създаването на Първата българска държава християнските общности продължават да съществуват в променена политическа среда. В началото на IX век са засвидетелствани конфликти между християнството и езическия държавен модел, сред които се откроява случаят с Енравота. Съществен поврат настъпва с покръстването на България при княз Борис I Михаил около 864 г. Християнизацията създава основата за изграждането на организирана църковна структура и за развитието на манастирска мрежа. Плиска, а впоследствие Преслав се утвърждават като важни духовни и книжовни центрове. При управлението на Симеон I монашеството и християнската култура преживяват значително развитие, а византийските архитектурни и художествени модели са адаптирани към местната среда. По-късно, през X век монашеският живот продължава да се институционализира и разширява, като важна роля придобива отшелническата традиция, свързана със св. Йоан Рилски, който е последовател на ученията на пустините отци. Така манастирите постепенно се утвърждават не само като религиозни средища, но и като центрове на книжовност, образование, изкуство и културна трансмисия.

Основният извод, е че развитието на манастирските общности под българска власт е представено като продължителен процес на адаптация и институционално укрепване. Прекъсванията и нестабилността през VII–VIII век постепенно са последвани от изграждането на организирана християнска система след покръстването на България. През IX–X век монашеството се превръща в един от основните фактори за

утвърждаването и устойчивото развитие на християнската култура в средновековна България.

Заключение: Ролята на монашеството и манастирските общности в свързването на християнския свят отвъд географските и геополитическите граници

Изследването показва, че ранното християнско монашество не представлява изолирано религиозно явление, а динамична социална, културна и институционална система, която активно участва в процесите на трансформация на християнския свят през Късната античност и Ранното средновековие. Проследяването на развитието му в Египет и Източните Балкани откроява общи модели на възникване, разпространение и институционализиране, но същевременно и значителни регионални различия, обусловени от политическата среда, езиковото многообразие, природните условия и местните социални структури.

Сравнителният анализ разкрива, че монашеските общности функционират като устойчиви центрове на религиозна и културна приемственост и като важни посредници в разпространението на богословски идеи, текстове, духовни практики и организационни модели. Мобилността на монаси и духовници, преводът и преписването на текстове и поддържането на междубщностни контакти създават мрежи, които свързват Египет, Леванта, Балканите и други региони на християнския свят независимо от променящите се политически граници.

Изследването установява също, че манастирите изпълняват многообразни функции, надхвърлящи религиозната сфера. Те са средища на книжовност, образование и културен обмен, участват в местния икономически живот и в определени исторически ситуации изпълняват социални и защитни функции. В условията на политически кризи, военни конфликти и промени на властта монашеските институции демонстрират значителна адаптивност, като в едни случаи са прекъсвали своето функциониране, а в други са съхранявали институционална и културна приемственост.

Съпоставянето на Египет и Източните Балкани разкрива, че развитието на монашеството не може да бъде обяснено чрез единен модел. Археологическите данни, особено за Египет, разкриват по-сложна материална и социална реалност от представената в част от агиографската литература. Манастирите са разгледани като интегрирани в конкретна природна, икономическа и социална среда пространства, в

които архитектурата, материалната култура и ландшафтът участват активно във формирането на монашеския живот.

В по-широк исторически план изследването потвърждава необходимостта Късната античност да бъде разглеждана като период на трансформация и реструктуриране, а не единствено като епоха на упадък. В този процес монашеството се явява един от факторите, чрез които християнските общности съхраняват, адаптират и предават религиозни, книжовни и културни традиции отвъд политическите и географските граници.

Монасите на Изтока. Том IV, част I: Проучване на египетските монаси (Historia monachorum in Aegypto)

Научни приноси на дисертационния труд

Въз основа на проведеното изследване могат да бъдат формулирани следните основни научни приноси:

1. **Предложен е сравнителен модел за изследване на ранното християнско монашество** чрез съпоставяне на развитието му в Египет и Източните Балкани, който откроява както общите характеристики на монашеската традиция, така и нейните регионални специфики.
2. **Обоснована е ролята на монашеските общности като трансрегионални посредници** в разпространението на християнски текстове, богословски идеи, духовни практики и организационни модели между различни части на християнския свят.
3. **Изведени са многофункционалните характеристики на манастирите** като религиозни, книжовни, образователни, икономически и социални центрове, което позволява монашеството да бъде разглеждано като активен фактор в обществените и културните процеси на Късната античност и Ранното средновековие.
4. **Приложен е интердисциплинарен подход**, съчетаващ археологически и писмени свидетелства, чрез който се преодолява едностранната зависимост от агиографските и текстовите извори при реконструкцията на монашеския живот.
5. **Предложена е интерпретация на монашеските обители като материални и пространствени системи**, при която архитектурата, материалната култура, природната среда и социалните практики се разглеждат като взаимосвързани елементи на монашеския живот. В този контекст е използвана концепцията за „материалния пейзаж“ като инструмент за анализ на взаимодействието между монашеските общности и тяхната среда.
6. **Установена е значителна степен на адаптивност и институционална устойчивост на монашеските общности** при политически, военни, демографски и религиозни трансформации, включително при арабската експанзия в Египет и формирането на Българската държава на Балканите.
7. **Аргументирано е разбирането на монашеството като активен фактор в прехода от Късната античност към Средновековието**. Вместо да бъде разглеждано като периферно и изолирано явление, то е интерпретирано като институционален механизъм за съхраняване, адаптиране и предаване на

християнски религиозни, езикови и културни традиции в условията на политическа и геополитическа трансформация.

Публикации по темата:

Мегала, М. „Още един случай на псевдокуфически мотив в Боянската църква.“ Известия на Националния исторически музей, т. 38 (2025), ISSN 1311-5219. с. 459-466

Мегала, М. „Наблюдения върху елементи на класицизма в Боянската църква.“ – Известия на Националния исторически музей, т. 37, 2025, ISSN 1311–5219, с. 271-278.

Мегала, М. „Коптският кръст на св. Антоний в Боянската църква.“ – Известия на Националния исторически музей, т. 36, 2023, ISSN 1311–5219, с. 643–648.

Мегала, М. „Изображенията на Божията майка в Боянската църква: Възхвала на Пресвета Богородица.“ В: Боянската църква между Изтока и Запада в културно-историческия контекст на XIII век. Международна конференция. Сборник доклади. София: Национален исторически музей, 2022, с. 153–160.

Мегала, М. „Светците от Боянска църква: бележки относно някои по-малко познати светци.“ – Известия на Националния исторически музей, т. XXXIII, 2021, ISSN 1311–5219, с. 769–782. *Studia in honorem Boni Petrunova*.

Мегала, М. „Връзка и влияние между скалните монашески общности в Египет и България“ В: „Наследство и културно наследство“, Известия на Регионален исторически музей, № 18, с. 120–125. Русе: Регионален исторически музей, 2015.